

PREWENCJA W SYSTEMIE PROBACJI

Justyna Kuształ

Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich

I. Wprowadzenie

Przestępczość nieletnich jest jednym z podstawowych problemów współczesnych społeczeństw, a zapobieganie jego występowaniu jest zadaniem instytucji publicznych i społecznych. Instytucje te podejmują działania zapobiegawcze w ramach profilaktyki (prewencji) uniwersalnej, nakierowane na promowanie zdrowego stylu życia, wolnego od zachowań dewiacyjnych, oraz w ramach profilaktyki wskazującej czy selektywnej, gdzie koncentrują się już na zapobieganiu powtórnej przestępczości. W tym obszarze jest miejsce na działania określone jako resocjalizacyjne czy korekcyjne, rehabilitacyjne czy reintegracyjne. Strategie zapobiegania przestępczości nieletnich realizowane są w oparciu o obowiązujące w kraju prawo i podporządkowane są konkretnym celom polityki kryminalnej państwa.

W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną aktualne podejścia do problemu przestępczości nieletnich w Europie Zachodniej, z powołaniem się na wybrane strategie prewencyjne opisywane w literaturze, której przedmiotem jest zapobieganie przestępczości nieletnich.

Autorka niniejszego opracowania nie podejmuje się zaprezentowania i szczegółowego wyjaśnienia podstawowych pojęć i określeń z obszaru resocjalizacji nieletnich, zdając sobie sprawę z złożoności terminologicznych i problemów językowych w definiowaniu podstawowych pojęć pedagogiki

resocjalizacyjnej oraz obszerności zagadnienia¹. Nie lada trudności w pracach porównawczych bądź tych, które jedynie opierają się na źródłach anglojęzycznych, dostarczają pojęcia takie, jak: resocjalizacja, *rehabilitation*, *treatment*, *treating*, *correction*, *social reintegration* czy niemieckie *Resozialisierung* czy *Besserung* w odniesieniu do nieletnich i dorosłych sprawców przestępstw². I tak, pierwszy rozdział niemieckiego wieloautorskiego akademickiego podręcznika resocjalizacji zawiera definicje pojęć kluczowych dla tej subdyscypliny naukowej i, powołując się na źródła literatury światowej, posługuje się takimi określeniami, jak: rehabilitacja (*rehabilitation*), poprawianie, korekcja (*besserung*), wychowanie (*erziehung*), terapia (*behandlung*) czy integracja społeczna (*soziale Integration*), wskazując, że są to określenia bliskoznaczne. Resocjalizacja (*resozialisierung*) w literaturze niemieckojęzycznej odwołuje się do rodzimej tradycji, wskazując na swe powiązania z tradycją angielską, z jakiej wywodzi się pojęcie rehabilitacji. Heinz Cornel dokonuje analizy pojęć bliskoznacznych resocjalizacji i stwierdza, że sformułowanie uniwersalnej definicji resocjalizacji nie jest możliwe. Wyodrębnia jedynie obszary, zadania, instytucje, problemy istotne dla procesu resocjalizacji, a wśród nich pojawiają się: poradnictwo w problemach interpersonalnych, motywowanie do podjęcia trudów poprawy własnego położenia życiowego, integracja, pomoc materialną, wsparcie edukacyjne i zawodowe, interwencja kryzysowa, pomoc w przyjęciu odpowiedzialności za swoje zachowanie. Cytowany Autor stwierdza, że resocjalizacja może być rozumiana jako szczególna forma rehabilitacji (Cornel H., Kawamura-Reindl G., Maelicke B., Sonnen B.-R., 2008, s. 27–51).

Dla potrzeb artykułu przyjęto definicję najbardziej uniwersalną, że zapobieganie przestępczości nieletnich to wszelkie działania instytucjonalne: opiekuńcze, wychowawcze i terapeutyczne, realizowane wobec przestępców i osób zagrożonych przestępczością w środowisku otwartym i zamkniętym (por. L. Pytka, 2000, s. 318–319). Działania te określane są w literaturze i praktyce obcojęzycznej jako prewencyjne, korekcyjne, reintegrujące, rehabilitacyjne, ale także jako uniemożliwiające czy odstraszające.

¹ Kwestie te porusza artykuł J. Kuszta, Badania porównawcze w pedagogice resocjalizacyjnej – poszukiwanie koncepcji badawczej, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN, t. LXIII, Kraków 2010, s. 39–52; zob. także B. Stądo-Kawicka, Prawo karne nieletnich, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 19.

² Rozbieżności w rozumieniu tych pojęć w literaturze anglojęzycznej są znaczące. I tak dla przykładu: Dictionary of Probation and Offender Management autorstwa Y. Jewkes i J. Bennet z 2007 r. zawiera szeroką definicję pojęcia *rehabilitation* w środowisku, zgoła odmienną na pierwszy rzut oka od opracowania zawartego w słowniku "Dictionary of Prison and Punishment", pod red. R. Cantona i D. Hancocka z 2007 r.

II. Modele wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich

Josine Junger-Tass, analizując zmiany w podejściu do nieletnich na początku XIX wieku, stawia kilka hipotez. Uważa ona, że poszczególne kraje zachodnie odchodzą dziś od opiekuńczego, ochronnego traktowania nieletnich na skutek społecznego przekonania, że drastycznie rośnie liczba czynów przestępczych dokonywanych przez nieletnich. W rzeczywistości jednak statystyki kryminalne wskazują na systematyczny, ale niewielki wzrost wszystkich czynów przestępczych nieletnich, natomiast przekonanie, że drastycznie wzrosła w ciągu ostatnich lat liczba poważnych przestępstw nie jest uzasadnione. Autorka wskazuje, że na przestrzeni kilku lat wzrosła gotowość do zgłaszania czynów nieletnich organom ścigania, głównie na skutek ekspansji mediów i faktu, że zwalczanie przestępczości nieletnich stało się argumentem populistów. Ponadto uważa ona, że ogólnie stabilna liczba czynów kryminalnych nieletnich jest konsekwencją większej selekcji w ściganiu tych czynów przez policję, która stosuje strategie odstraszenia i uniemożliwiania w odniesieniu do czynów poważniejszych. Obecność tych haseł w mediach powoduje, że zwykli obywatele odczuwają lęk przed przestępczością nieletnich i uznają odstrasżające sankcje i wysokie wyroki sądowe za wyraz skutecznej kontroli społecznej. J. Junger-Tass uważa, że aktualne zmiany w podejściu do nieletnich są wynikiem zmian technologicznych, ekonomicznych i społecznych w społeczeństwach zachodnich. Są to zmiany na rynku pracy, wprowadzanie innowacji technologicznych, zderzenie z globalizacją i masowe migracje. Nowe technologicznie warunki pracy i wzrost sektora usług spowodowały, że w stosunkach społecznych wzrosła wartość umiejętności dopasowania się do nowych warunków, elastyczności, zdolności do szybkich zmian, kompetencji komunikacyjnych i społecznych. Wzrost niezależności między jednostkami i instytucjami wymaga kontrolującego środowiska, godnych zaufania, pewnych i przewidywalnych interakcji oraz odrzucenia przemocy i nacisku w relacjach międzyludzkich. Nowoczesne społeczeństwa kładły nacisk na silną kontrolę emocji, na przemyślane i racjonalne podejście do problemów i akcentowały normy moralne w zachowaniach międzyludzkich. Jednym z wyników tego podejścia było wysokie bezrobocie wśród tych, którzy nie odpowiadali tym standardom, i ich marginalizacja, szczególnie przejawiająca się w obszarze edukacji młodych ludzi (J. Junger-Tass, 2006, s. 523). W społeczeństwach postindustrialnych istnieje rozbieżność między wymaganiami co do funkcjonowania w takim społeczeństwie a indywidualnymi umiejętnościami młodych ludzi, którym pozostaje sięganie do zachowań dewiacyjnych lub przestępczych. Cytowana Autorka przywołuje też hipotezy z dziedziny ekonomii, wskazując, że polityka społeczna państwa dobrobytu powoduje brak inicjatywy w poszukiwaniu pracy przez rodziny problemowe korzystające ze środków pomocy społecznej, co

z kolei pociąga za sobą „dziedziczenie bezrobocia”. Przytacza tu wyniki badań duńskich z drugiej połowy lat 90. XX wieku, które wskazują, że bezrobocie w rodzinie dwukrotnie zwiększa ryzyko bezrobocia wśród dzieci z takich rodzin, podobnie jak alkoholizm, stosowanie przemocy i odbywanie kary pozbawienia wolności przez rodziców. Z kolei, badania amerykańskie cytowane przez autorkę wskazują, że ubóstwo w dzieciństwie pozostaje w relacji z szybkim zakończeniem edukacji, wykolejeniem, przestępczością, problemami psychicznymi i społecznymi, brakiem umiejętności rodzicielskich i wychowawczych w stosunku do swoich dzieci i ubóstwem w przyszłości. Czynniki te powodują zatem wykluczenie społeczne rodzin i tym samym kreują potrzebę głębszej kontroli „niesubordynowanych” czy przestępczych młodych ludzi. Jedną z odpowiedzi na taką destabilizację społeczną może być społeczny nacisk na działanie systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, aby przywrócić spokój i porządek publiczny. Powoduje to z kolei wzrost inicjatyw prewencyjnych, programów dla nieletnich zagrożonych przestępczością w ramach tzw. *diversion*, wprowadzanie inicjatyw lokalnych, intensywnych programów nadzoru nad nieletnimi zagrożonymi przestępczością powrotną, a także wzrost instytucjonalnych form i procedur prewencyjnych. Kontrola społeczna staje się kontrolą zewnętrzną, instytucjonalną. Masowe migracje powodują, że w krajach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej funkcjonują nieletni, niezasymilowani społecznie, prezentujący zachowania dewiacyjne i popełniający przestępstwa. Są oni traktowani przez resztę społeczeństwa jako zagrażający porządkowi społecznemu i podlegają silnej kontroli społecznej w szkole, w rodzinie czy w środowisku pracy. Porządek społeczny gwarantowany jest więc przez wymiar sprawiedliwości oraz system prewencji i resocjalizacji nieletnich. Jest to wysoce interwencyjny system społeczny, nie tylko poprzez szerokie możliwości stosowania pozbawienia wolności i aresztowania, ale głównie poprzez kontrolę życia w społecznościach lokalnych, w których tym samym wzrasta lęk społeczny przed przestępczością nieletnich, przed przyszłością w ogóle, a prawo karne jest jedynym strażnikiem ładu społecznego i spójności społeczności lokalnych (F. Dünkel, J. Junger-Tass, 2006, s. 522–525).

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że państwa europejskie w polityce kryminalnej i polityce społecznej nakierowanej na zapobieganie przestępczości nieletnich są bardzo zróżnicowane³. Zróżnicowanie to wynika

³ F. Dünkel, *Juvenile Justice in Europe – Reform Developments in the Light of International Human Rights Standards 2010*, Ernst Moritz Arndt University of Greifswald, Department of Criminology, www.politika.lv/index.php?f=161, informacja z dnia 12 czerwca 2011 r.; F. Dünkel, J. Junger-Tass, *Reforming juvenile justice*, Springer, Dordrecht–Heidelberg–London–New York 2009, s. 4, 125–144; B. Stąd o - Kaweck a, *Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw*, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 417–430.

z przyjęcia odmiennych założeń ideologicznych, dominujących aktualnie teorii kryminologicznych, a także z uwarunkowań politycznych, kontekstu społeczno-kulturowego i tradycji prawnej danego państwa. Instytucje europejskie, które stoją na straży ochrony praw człowieka, próbują najczęściej w formie zaleceń czy rekomendacji regulować zasady traktowania nieletnich w obszarze Wspólnoty. Każde z państw – członków Wspólnoty we własnym zakresie reguluje kwestie związane z zapobieganiem przestępczości nieletnich, pozostając oczywiście pod wpływem tendencji światowych (amerykańskich, kanadyjskich, australijskich), jednakże w dużej mierze prawo karne nieletnich i instytucje realizujące cele prewencyjne czy resocjalizacyjne pozostają pod silnym wpływem rodzimych, tradycyjnych uwarunkowań. Tak jest i w Polsce, która właściwie od kilkudziesięciu lat prezentuje podejście opiekuńcze, ochronne wobec nieletnich.

Warto jeszcze zaznaczyć, że współczesne oddziaływania resocjalizacyjne realizowane są w środowisku i dotyczą obszaru pracy socjalnej. Wieloletnia dyskusja na łamach czasopism i publikacji książkowych dotycząca granicy pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną z podświadomością wciąż jeszcze trwa, mimo że oczywistym jest jego bezcelowość, jako że sfery oddziaływań resocjalizacyjnych i pomocowych wzajemnie się uzupełniają⁴. Henryk Machel zwraca uwagę na konieczność zredefiniowania współczesnego rozumienia resocjalizacji, ze względu na zmiany, jakie objęły współczesne społeczeństwa, podkreśla jednakże, że elementem dominującym pozostaje wciąż dokonanie zmiany w sferze osobowości wychowanka poddanego procesowi resocjalizacji w celu wyeliminowania antyspołecznych postaw i zachowań człowieka (H. Machel, 2003, s. 20 i n.). Analiza literatury przedmiotu pozwala wnioskować, że bezprzedmiotowym jest spór o granice pracy socjalnej i resocjalizacji, choć zwyczajowo przyjmuje się, że oddziaływania czy programy realizowane w instytucjach–placówkach stacjonarnych (nie należy tego utożsamiać z placówkami zamkniętymi) klasyfikowane są jako resocjalizacyjne, natomiast oddziaływania czy programy prowadzone w środowisku otwartym, wolnościowych określa się jako działania socjalne. Stawianie granic nie jest konieczne, oddziaływania na skazanych czy zagrożonych przestępczością traktowane są jako pewna ciągłość: od oddziaływań na wolności po tymczasowe pozbawienie wolności, jeśli osoba uczestnicząca w programie nie jest w stanie funkcjonować w warunkach wolnościowych i nie wyka-

⁴ Por.: P. Stępnia k, Kryzys resocjalizacji penitencjarnej a praca socjalna, *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 2004, nr 44–45, s. 29–41; P. Stępnia k, *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki*, (w:) B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnia k (red.), *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001; L. Tyszkiewicz, *Spór wokół resocjalizacji i pracy socjalnej w polskiej polityce kryminalnej*, (w:) W. Ambrozik, P. Stępnia k, *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej*, Warszawa–Poznań–Kalisz 2004.

zuje postępów bądź nie jest w stanie powstrzymać się od przestępstwa. Takie podejście jest charakterystyczne prawie dla całego obszaru Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Natomiast polska literatura, już w początkach refleksji pedagogicznej, łączy resocjalizację z pedagogiką społeczną, dla której praca socjalna jest środkiem oddziaływań środowiskowych⁵.

Frieder Dünkel prezentuje stanowisko, że modelowe ujęcia systemów prawa karnego nieletnich mają zadania porządkujące opisywaną rzeczywistość, wzbogacają teorię kryminologiczną, ale także posiadają znaczenie praktyczne. Nakierowane są na wprowadzanie innowacji do konkretnych systemów prawnych bądź systemów resocjalizacji czy pracy socjalnej z nieletnimi w poszczególnych państwach. Do sformułowania podobnych tez skłania lektura monografii B. Stańdo-Kaweckiej z 2007 r., która jest analizą prawa karnego nieletnich w wybranych państwach⁶. Lektura tej pracy pozwoliła na sformułowanie wniosku, że nie jest możliwe jednoznaczne wyodrębnienie jednej lub dwóch tendencji opisujących światowe podejścia polityczno-kryminalne do nieletnich. Podejścia do zapobiegania przestępczości i marginalizacji nieletnich są wypadkową uwarunkowań lokalnych i historycznej tradycji prawnej każdego z poszczególnych państw, które indywidualnie formułują założenia i wdrażają strategie zapobiegania przestępczości nieletnich. Możliwym jest jedynie zaprezentowanie ujęć modelowych, podstaw teoretycznych czy ideologicznych wynikających z najnowszych badań naukowych: kryminologicznych, psychologicznych socjologicznych oraz ich przełożenia w formie instytucji prawnych: pomocowych czy korekcyjnych nakierowanych na nieletnich zagrożonych marginalizacją czy przestępczością.

I. Pruiin opisała klasyczne modele wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Europie. Powołując się na różnych autorów (a wśród nich na J. A. Winterdyka, C. A. Hartjen, J. Dignana, M. Cavadino, a także na F. Dünkela), wymienia ona: model opiekuńczy (*welfare model*), model sprawiedliwościowy-jurydyczny (*justice model*), „model uczestnictwa” (*participatory model*), zmodyfikowany model sprawiedliwościowy (*modified justice model*) i model kontroli kryminalnej (*crime control model*) oraz model korporacyjny (*corporatist model*).

W modelu opiekuńczym celem instytucji państwowych jest pomoc nieletniemu i jego resocjalizacja za pomocą środków i interwencji wychowawczych, zasadniczo nie przewiduje się w nim środków karnych. Sankcjonowane są nie tylko zachowania kryminalne, ale także inne formy zachowań

⁵ Por np. J. Kusztal, Pedagogiczne ramy działań pomocowych służb społecznych na rzecz osób i grup marginalizowanych. Zasada podmiotowości, praca niepublikowana z 2009 r., s. 5 i cytowane tam źródła.

⁶ F. Dünkel, 2010, *Juvenile Justice...*, *op. cit.*; F. Dünkel, J. Junger-Tass, *Reforming...*, *op. cit.*, s. 4 oraz 125–144; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2007.

dewiacyjnych. Funkcjonują sankcje nieoznaczone. Do tego modelu zalicza się system belgijski, bułgarski oraz polski.

Model jurydyczny, sprawiedliwościowy, nakierowany jest na unikanie długoterminowych interwencji, przyporządkowanych realizacji założenia o działaniu w jak najlepszym interesie dziecka. Model ten podkreśla odpowiedzialność nieletniego przed sądem i gwarancje procesowe, ale dominującą rolę odgrywają sąd i organy ścigania. Autorzy przyporządkowują temu modelowi Włochy i kraje skandynawskie.

„Model uczestnictwa” charakteryzują sankcje nieformalne i zasada minimum interwencji, a rolę dominującą odgrywają wychowawcy i instytucje społeczne działające w środowiskach lokalnych. W literaturze podporządkowuje się temu modelowi Japonię i Szkocję, gdzie w tej ostatniej ważną rolę odgrywają organy pozasądowe, działające w ramach Children’s Hearing System.

„Modified justice model” charakterystyczny jest dla Kanady i Holandii, a także dla Niemiec, gdzie akcentuje się zarówno kwestie przypisywania odpowiedzialności nieletniemu za popełniony czyn, jak i ochronę społeczeństwa, ale środki wychowawcze, stosowane jako reakcje na czyny nieletnich, uwzględniają ich specjalne potrzeby wychowawcze, edukacyjne czy opiekuńcze.

„Crime control model” opiera się na ochronie kryminalnej i bardziej punitywnym podejściu do spraw nieletnich, zbliżonym do podejścia do dorosłych przestępców. Model ten charakterystyczny jest dla Stanów Zjednoczonych i Węgier.

Model korporacyjny określany jest też jako podejście multi/wielo-agencyjne (por. J. Kusztal, 2011, s. 516; W. Klaus, 2009, s. 359). Przykładem są tu rozwiązania angielskie i walijskie, gdzie decyzje w sprawach nieletnich podejmuje zespoły do spraw przestępczości nieletnich (*Youth Offending Teams*), zrzeszające pracowników socjalnych, kuratorów, policję, wychowawców, którzy współpracując, szukają optymalnych środków jako reakcji na czyny nieletnich (I. Pruin, 2010, s. 1519 i n.). Cytowana Autorka przytacza też typologię M. Cavadino i J. Dignana, którzy obok modelu opiekuńczego i sprawiedliwościowego wskazują na model minimalnej interwencji, model sprawiedliwości naprawczej i model neokorekcyjny. Typologie te są do siebie w znacznym stopniu zbliżone.

Z kolei, F. Dünkel wyróżnia następujące modele wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich: model opiekuńczy, model jurydyczny-sądowy, model sprawiedliwości naprawczej, model mieszany: opiekuńczo-jurydyczny z elementami modelu minimalnej interwencji i elementami sprawiedliwości naprawczej oraz model neokorekcyjny, odwołując się do wspomnianej wcześniej typologii J. Dignana i M. Cavadino (J. Dignan, M. Cavadino, 2006, s. 199 i n.). F. Dünkel podkreśla, że modele w formie czystej nie występują

w rzeczywistości, a elementy ochrony praw człowieka i gwarancje procesowe są standardem we wszystkich europejskich systemach prawnych.

Model opiekuńczy przyjmuje jako priorytet wychowanie zamiast karania i nie przypisuje odpowiedzialności karnej nieletniemu. Podstawą do reakcji prawnej są zarówno zachowania kryminalne nieletnich, jak i zachowania aspołeczne, nienaruszające norm prawnych, a obydwie formy zachowań traktowane są jako zagrożenia sytuacji wychowawczej nieletniego (w tym na przykład kłamstwa, ucieczki z domu itd.). Reakcje prawne podejmują sądy i instytucje pozasądowe (komisje złożone z profesjonalistów czy członków społeczności lokalnej), a dominująca jest rola sędziego dla nieletnich, co jest przejawem doktryny *parens patriae* (B. Stańdo-Kawecka, 2007, s. 37–39). Reakcje prawne na zachowania nieletnich mogą występować w formie nieoznaczonej, a czas ich trwania zależy od postępu w resocjalizacji nieletniego. Opisanemu modelowi, według F. Dünkela, odpowiada współczesne podejście do nieletnich w Polsce.

Model jurydyczny opiera się na zasadzie proporcjonalności reakcji do ciężaru popełnionego przez nieletniego czynu zabronionego. Tym samym model ten odrzuca założenie, że potrzeby wychowawcze uzasadniają nieoznaczone czasowo sankcje. Stosowanie środków wychowawczych ma znaczenie pierwszorzędne, jednakże kara kryminalna pozostaje środkiem ostatecznym, jeśli środki wychowawcze zastosowane wcześniej okazały się być nieskuteczne. Nieletni przed sądem podlega tej samej procedurze co dorośli, zachowuje wszystkie gwarancje procesowe. Dominującą rolę odgrywają służby pomocnicze (kuratorzy, pracownicy socjalni, eksperci i organy ścigania) w postępowaniu w sprawie nieletniego.

Model sprawiedliwości naprawczej opiera się na pozasądowym rozwiązaniu konfliktu pomiędzy nieletnim sprawcą przestępstwa a pokrzywdzonym. Reintegracja społeczna sprawcy dokonuje się bowiem poprzez środki łączące sprawcę, ofiarę i społeczność lokalną, a wśród nich są mediacje, konferencje grupy rodzinnej, konferencje naprawcze, których celem jest wzmacnianie więzi pomiędzy członkami społeczności. Dla modelu tego charakterystyczne jest rozumienie przestępstwa nie jako fenomenu prawnego, ale jako konfliktu interpersonalnego, który może być rozwiązany właśnie poprzez relacje społeczne. Środki reakcji na czyn nieletniego nakierowane są na przywrócenie ładu społecznego i naprawienie szkody.

Model minimalnej interwencji oparty jest na reakcjach pozasądowych w celu uniknięcia stygmatyzacji nieletniego naruszającego normy prawne i zbudowany jest na środkach funkcjonujących w ramach szeroko pojętego *diversion*. Reakcja karna jest tylko koniecznym uzupełnieniem środków wychowawczych i jest ograniczona zasadą proporcjonalności reakcji do ciężaru popełnionego czynu. Model ten ewoluował z modelu jurydycznego i jest charakterystyczny dla współczesnego systemu niemieckiego.

Model neokorekcyjny wywodzi się poniekąd z idei kary zasłużonej (*Just desert*), którego zwolennikiem był Andrew von Hirsch (B. Stańdo-Kawecka, 2007, s. 80–82; 2007–2008, s. 423). Model ten nie wyklucza stosowania środków wychowawczych, ale kładzie nacisk na kontrolę przestępczości nieletnich, między innymi poprzez strategie oparte na szacowaniu ryzyka recydywy. Dlatego też wobec najpoważniejszych przestępców: sprawców czynów z użyciem przemocy czy sprawców wielokrotnych stosowane są sankcje izolacyjne. Model ten akcentuje zasadę odpowiedzialności – *responsibilization* za czyn nieletniego, ale obciąża odpowiedzialnością nie tylko jego, ale także jego rodziców i opiekunów (środki w ramach *parenting orders*). Strategie stosowane w ramach tego modelu wpisują się nie tylko w zapobieganie czynom karalnym nieletnich, ale obejmują także inne zachowania antyspołeczne, które traktowane są jako predykatory przestępczości nieletnich. Pod tym względem model neokorekcyjny koresponduje z modelem opiekuńczym, jako, że przewiduje reakcje instytucjonalne także na nieprzestępcze zachowania nieletnich. Model ten nakierowany jest na podniesienie efektywności systemu poprzez kontrolę społeczną i odwołuje się do ideologii *law and order* czy *zero tolerance* (B. Stańdo-Kawecka, 2007–2008, s. 423; I. Pruin, 2010, s. 1521). Strategie zapobiegania przestępczości określa się tu jako *getting tough Policy* i pojawiały się one już pod koniec lat 70. oraz w latach 80.–90. XX wieku w Anglii i Walii, a także w Holandii (B. Stańdo-Kawecka, 2007–2008, s. 423; F. Dünkel, 2010, s. 10 i n.).

F. Dünkel, dokonując typologii podejść do spraw nieletnich w wymiarze sprawiedliwości, stwierdza, że nawet w kontekście europejskich standardów ochrony praw człowieka, które są podstawą do formułowania zaleceń dla krajów wspólnoty co do zorganizowania rodzimego systemu wymiaru sprawiedliwości, trudno wskazać dominującą tendencję w zapobieganiu przestępczości nieletnich. Uwidacznia się to najbardziej w wieku odpowiedzialności karnej nieletnich, co do którego są największe rozbieżności (por. np. 10 lat w Anglii i Walii, zaś 18 lat w Belgii).

Opisane typologie, jak wyżej zaznaczono, są do siebie zbliżone. Kryteria, jakimi kierowali się ich autorzy, to przede wszystkim: kwestia odpowiedzialności nieletniego za czyn, nieprzypisywanie odpowiedzialności, rola sądu w postępowaniu, rola innych organów czy instytucji, charakter środków stanowiących reakcję na zachowania nieletniego. Polskie podejście do nieletnich wpisywane jest bez wątplenia w model opiekuńczy (*welfare model*), choć pojawiają się głosy o konieczności zmiany tego modelu w kierunku modelu bardziej akcentującego odpowiedzialność nieletnich za swoje zachowania naruszające normy prawne⁷. Wśród obecnych w polskiej literatu-

⁷ A. G a b e r l e, Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe), *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 307; A. G a b e r l e, Kontynuacja i zmiana. O projekcie kodeksu nieletnich, *Państwo i Prawo* 2004, nr 4, s. 5–18.

rze przedmiotu wielu określić „ducha” polskiej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 roku pojawiają się takie, jak: „model opiekuńczy”, „model opiekuńczo-wychowawczy”, „model opiekuńczo-wychowawczo-ochronny”, „model resocjalizacyjny”. A. Marek podkreśla ponadto, że sam polski model opiekuńczy nie jest do końca konsekwentny, jako że pojawiają się w nim elementy charakterystyczne dla modelu jurydycznego⁸.

III. Podstawowe zasady w podejściu do nieletnich

Do ostatniej dekady XX wieku akty prawa międzynarodowego podkreślały zasadę dobra dziecka (nieletniego), która powinna przyświecać każdej decyzji sądu lub organów pozasądowych reagujących na zachowania nieletnich. Zasada ta właśnie w tym czasie ustąpiła miejsca zasadzie *balanced approach*, która oznacza zrównoważenie potrzeb sprawcy, ofiary i społeczności. Koresponduje to poniekąd z „dojściem do głosu” idei sprawiedliwości naprawczej i wprowadzaniem do postępowania z nieletnim instytucji naprawczych czy mediacji, co miało miejsce w Niemczech już w latach 90. XX wieku, a w Polsce w roku 2000, kiedy to wprowadzono instytucję mediacji do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 3a ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 r., Dz. U. Nr 35, poz. 228).

Współcześnie do głosu dochodzi zasada opisana wyżej jako *responsibilization*, akcentująca odpowiedzialność czy uczynienie odpowiedzialnym nieletniego za swój czyn (F. Dünkel, 2010, s. 11).

B. Stańdo-Kawecka stwierdza, że politykę kryminalną wobec nieletnich na świecie można określić jako *bifurcation* – stosowanie różnych środków reakcji (o różnym, stopniowalnym ciężarze gatunkowym) na przestępczość nieletnich w zależności od ciężaru popełnionych czynów i kariery przestępczej nieletniego. W odniesieniu do drobnych przestępstw systemy kierują się w stronę sankcji alternatywnych, wychowawczych, natomiast w odniesieniu do czynów poważnych, szczególnie skierowanych przeciwko życiu i zdrowiu, z użyciem przemocy, przestępczości powtórnej, systemy zaostrzają reakcje prawne (B. Stańdo-Kawecka, 2007, s. 134). Warto więc wskazać, że w podejściu do nieletnich funkcjonuje zasada konsekwentnego różnicowania reakcji w zależności od rodzaju zachowania nieletniego.

Cytowani już F. Dünkel i J. Junger-Tass w publikacji pt. „Reforming Juvenile Justice” z 2009 r. wyodrębniają kilka zasad, w oparciu o które powinno się kształtować nowoczesne podejście do zapobiegania przestępczości nie-

⁸ A. Marek, Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 386; V. Konarska-Wrzosek, Problem potrzeby i celowości zmiany zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 351.

letnich. I tak, jest to prymat środków wychowawczych nad środkami karnymi w formie pozbawienia wolności, które traktowane jest jako środek ostateczny, kiedy cele resocjalizacyjne czy korekcyjne nie mogą zostać zrealizowane poprzez środki wychowawcze. Ponadto istotną jest zasada dominacji środków pozasądowego rozwiązania sprawy nieletniego (w ramach *diversion*) i akcentowanie naprawienia szkody wyrządzonej czynem nieletniego oraz zasada minimalnej interwencji związana z unikaniem stygmatyzacji nieletniego (J. Junger-Tass, F. Dünkel, 2009, s. 144–146).

Przyjmuje się na podstawie wyników badań, że przestępczość nieletnich ma często naturę epizodyczną, charakteryzuje się przemijalnością, a jej etiologię można określić jako wieloczynnikową, stąd też w oddziaływaniach pomocowych, prewencyjnych czy resocjalizacyjnych nieletnich akcentuje się coraz częściej te strategie i programy, które nakierowane są na cały kompleks powiązanych ze sobą czynników kryminogennych (B. Stańdo-Kawecka, 2009, s. 162). Współczesne działania nakierowane na zapobieganie przestępczości nieletnich znajdują ugruntowanie w wynikach badań naukowych polegających na szacowaniu ryzyka przestępczości i przestępczości powtórnej (*evidence – based interventions*). Badania naukowe oparte o wysokie standardy metodologiczne, poddawane ewaluacji, często prowadzone jako badania podłużne na wybranej populacji, dostarczają wyników, które mogą być twardą podstawą prognoz kryminologicznych. Przedsięwzięcia takie są oczywiście kosztowne, ale dostarczają solidnych diagnoz. Można więc sformułować zasadę konieczności ugruntowania działań zapobiegawczych w wynikach badań naukowych, opartych o wysokie standardy metodologiczne. Przykładem mogą być badania duńskie prowadzone przez National Youth Institute z 2004 roku, które były podstawą do stworzenia programów prewencyjnych. Wysoka jakość tych badań przekłada się na efektywność zaplanowanych na ich podstawie programów prewencyjnych czy resocjalizacyjnych⁹.

Wyniki badań wskazują, że programy prewencyjno-resocjalizacyjne nakierowane na nieletnich mają innych adresatów w Stanach Zjednoczonych, a innych w krajach europejskich. Oczywiście ta ma duże znaczenie praktyczne. Programy amerykańskie kierowane są na wyselekcjonowane dzieci i młodzież o wysokim ryzyku recydywy, natomiast w Europie raczej prowadzone są dla szerszej populacji w środowisku lokalnym lub mają wymiar ogólnopaństwowy, najczęściej jako inicjatywy resortu edukacji, spraw społecznych czy resortu sprawiedliwości. Realizowane są one głównie jako szkolne programy profilaktyczne czy programy rówieśnicze koordynowane przez

⁹ Por. B. Stańdo-Kawecka, *Zapobieganie przestępczości nieletnich w świetle evidence based Policy*, (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu prawa nieletnich*. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2009.

różnego rodzaju organizacje społeczne i pozarządowe, działające na zlecenie władz lokalnych. Są wśród nich programy promujące zdrowy styl życia, programy kształtujące umiejętności społeczne, zawodowe i programy edukacyjne. Programy takie są najczęściej długoterminowe, wymagają przeszkolonych realizatorów i systematycznej ewaluacji, przez co są kosztowne. W literaturze przytaczane są wyniki badań M. W. Lipseya, który poddał analizie programy oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych adresowanych do młodzieży (F. Dünkel, J. Junger-Tass, 2009, s. 145 i n.; za Howel, 2003, s. 216–223). Około połowa programów zmniejszyła recydywę nieletnich o 10–24%, a niektóre, najlepsze spośród analizowanych programów – o prawie 25%. Programy te polegały na odpłatnym świadczeniu usług i ścisłym dopasowaniu do potrzeb adresatów (wyselekcjonowana grupa). Im bardziej program był dopasowany do potrzeb adresatów, tym rzadsze były powroty do przestępstwa. Tu nasuwa się refleksja dotycząca oddziaływań w ramach tak zwanego „*good – lives – model*”, który akcentuje mocne strony jednostki, a jej pierwszorzędne wartości wykorzystywane są w celu motywowania jednostek do podejmowania lepszego życia (K. Biel, 2010, s. 153).

Efektywność działań profilaktyczno-resocjalizacyjnych podnoszą programy długoterminowe, jako że nawet jeśli program krótkoterminowy zakończy się sukcesem i nie spowoduje recydywy przestępczej u adresata w ciągu roku czy dwóch, to nie można oczekiwać bezpośredniego polepszenia bezpieczeństwa i warunków życia wśród innych członków społeczności lokalnej czy w bliskim sąsiedztwie adresata programu. Oznacza to, że nie powinno się pozwalać, aby w pobliżu osoby poddawanej oddziaływaniom istniały sfery, gdzie występują zachowania dewiacyjne lub przestępcze, gdzie pojawia się alkoholizm, uzależnienia od narkotyków czy handel nimi oraz przemoc. Jeśli nieletni nawet po skutecznym zakończeniu oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych pozostanie w takim środowisku, to z pewnością wzrośnie ryzyko jego powrotu do przestępstwa. Stąd też w planowaniu skutecznych działań zapobiegających przestępczości nieletnich pojawia się refleksja nad wdrożeniem takich interwencji, które nakierowane na potrzeby konkretnych adresatów, uwzględniłyby także najbliższe środowisko jego życia. Bliskie temu są oddziaływania wielosystemowe, opisane w literaturze jako *multi-systemic therapy* (Stańdo-Kawecka, 2009, s. 162).

IV. Międzynarodowe standardy postępowania w sprawach nieletnich

Analiza powyższych zasad prowadzi do refleksji, że zróżnicowanie podejść do spraw nieletnich w samej Europie jest zjawiskiem trwałym, a tradycja prawna danego państwa i uwarunkowania polityczne skutecznie bronią

się przed ujednoczeniem czy chociaż zbliżeniem tych podejść w ramach Wspólnoty. Dlatego też zmiany w podejściu do nieletnich w krajach europejskich mają często charakter oddolny: najpierw implementuje się nowe programy w środowiskach lokalnych do praktyki, a później rozciąga się ich stosowanie na cały kraj (w końcu lat 90. XX wieku wprowadzono w ten sposób do niemieckiego systemu resocjalizacji nieletnich środki związane z ideą sprawiedliwości naprawczej: mediację, treningi umiejętności społecznych, różne formy naprawienia szkody; F. Dünkel, 1998). Inaczej jest na przykład w Hiszpanii czy Czechach, gdzie przemiany w podejściu do nieletnich inicjuje zmiana ustawowa.

Ujednoczeniu zasad i norm prawnych w obszarze zapobiegania przestępczości nieletnich podporządkowana jest działalność legislacyjna Komitetu Ministrów Rady Europy, która w formie zaleceń czy rekomendacji wprowadza standardy postępowania w sprawach nieletnich. I tak, opisane już wielokrotnie w polskim piśmiennictwie Zalecenia Rady Europy dotyczące nowych sposobów postępowania wobec przestępczości nieletnich i roli wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich z 2003 r. (por. B. Stańdo-Kawecka, 2007–2008, s. 417–430) akcentują: cel profilaktyczny wszelkich oddziaływań instytucjonalnych wobec nieletnich, rozumiany jako zapobieganie przestępczości i przestępczości powtórnej, nakierowany na resocjalizację i reintegrację sprawców (*to (re)socialise and re-integrate offenders*)¹⁰. Według Zaleceń wymiar sprawiedliwości w sprawach nieletnich ma być rozumiany jako element lokalnej strategii zapobiegania przestępczości nieletnich i powinien obejmować swoim zasięgiem rodzinę, szkołę, sąsiedztwo i grupy rówieśnicze. Pod szczególną ochroną powinny się znaleźć grupy i osoby marginalizowane, pochodzące z mniejszości etnicznych, kobiety, dzieci nieponoszące jeszcze odpowiedzialności karnej, a przejawiające zachowania antyspołeczne.

Jakiegokolwiek programy interwencyjne adresowane do nieletnich powinny być poparte wynikami badań naukowych. Reakcje instytucjonalne na czyny nieletnich powinny respektować zasadę proporcjonalności i być stosowane w najlepszym interesie nieletniego. Zalecenia akcentują wagę środków wykonywanych w społeczności lokalnej w ramach *diversion*, nakierowane na naprawienie szkody i reintegrację społeczną nieletnich sprawców czynów karalnych, co powinno mieć dla samych nieletnich przede wszystkim wymiar wychowawczy, uczący odpowiedzialności. Reguły rozciągają odpowiedzialność na rodziców i opiekunów nieletnich, wobec których proponują konsultacje rodzicielskie czy treningi umiejętności wychowawczych. W zakresie oddziaływania reguł mogą znaleźć się także „młodzi pełnoletni”, którzy

¹⁰ Por. Recommendation Rec (2003)20 of the committee of ministers to member states concerning New ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice; www.coe.int, dostęp z czerwca 2011 r.

w szczególnych sytuacjach mogą być w obszarze reakcji prawnych potraktowani jak nieletni (F. Dünkel, 2010, s. 29).

Opisane wyżej tendencje w podejściu do nieletnich w Europie bez wątplenia znajdują poparcie także w Zaleceniach Komitetu Ministrów Rady Europy, przyjętych 5 listopada 2008 r., nazywanych Europejskimi Regułami Wykonywania Sankcji i Środków Orzeczonych Wobec Nieletnich Sprawców Czynów Karalnych. Zalecenia te kontynuują idee z 2003 r., koncentrując się szczególnie na wykonywaniu sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich. Obejmują one swoim zasięgiem także tych nieletnich, którzy nie popełnili czynów karalnych, a zostali umieszczeni w różnego rodzaju ośrodkach pomocy dla nieletnich ze względu na zagrożenie ich dobra, o ile do placówki takiej kierowani są także nieletni sprawcy czynów karalnych (F. Dünkel, A. Baechtold, D. van Zyl-Smit, 2009, s. 38). Reguły nawiązują w swoich założeniach do Europejskich Reguł Więziennych, odwołują się do poszanowania godności ludzkiej, zasad reintegracji społecznej, wychowania i zapobiegania powrotowi do przestępstwa.

Fundamentalne znaczenie ma trzecia reguła, która stanowi, że „Sankcje i środki powinny być orzekane przez sąd, a w wypadku, gdy orzekane są one lub wymierzone przez inną ustawowo określoną instytucję, powinny być poddane niezwłocznej kontroli przez sąd. Powinny być one określone i czasowo ograniczone do niezbędnego minimum oraz stosowane wyłącznie przez określone przez prawo celu” (F. Dünkel, A. Baechtold, D. van Zyl-Smit, 2009, s. 38).

Komentarza wymaga zasada reintegracji społecznej i wychowania, którą należy rozumieć w ten sposób, że wszelkie inne, ogólnoprewencyjne, zabezpieczające, odstrasające cele stosowania sankcji wobec nieletnich są wykluczone. Zasada ta nie dopuszcza do orzekania i wykonywania długoterminowych środków zabezpieczających czy dożywocia w celu ochrony społeczeństwa przed nieletnimi przestępcami.

Reguły Wykonywania Sankcji i Środków Orzeczonych Wobec Nieletnich Sprawców Czynów Karalnych (określane również mianem Reguł Greifswaldzkich – od miejsca, gdzie opracowano istotną część reguł) obejmują kwestie związane z: wykonywaniem sankcji izolacyjnych i nieizolacyjnych, korzystaniem przez nieletniego z pomocy obrońcy i doradztwa prawnego, kontroli i nadzoru nad postępowaniem sądowym, kwalifikacji i standardów dotyczących personelu oraz ewaluacji, prowadzenia badań naukowych oraz współpracy z mediami i opinią publiczną. Zalecenia przede wszystkim stanowią standardy przestrzegania praw nieletniego. Opisane reguły nie mają charakteru wiążącego, mogą stanowić jedynie wskazówki dla ustawodawcy dla projektowania i wprowadzania zmian w rodzimym podejściu do spraw nieletnich.

Analiza standardów międzynarodowych w podejściu do nieletnich pozwala na wysunięcie wniosku o „nieprzystawalność” polskiego systemu do tych standardów. Można z nich bowiem wyprowadzić ogólny zakaz gorszego traktowania nieletnich niż ma to miejsce w stosunku do dorosłych. Pod rządami polskiego prawa możliwa jest sytuacja, kiedy wobec nieletniego, odpowiadającego na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 r. można zastosować umieszczenie w zakładzie poprawczym (środek izolacyjny) na czas dłuższy niż wówczas, gdyby przypisać mu odpowiedzialność na podstawie kodeksu karnego z 1997 r., gdzie wymiar kary pozbawienia wolności byłby niższy. Oczywiście, warunki umieszczenia w zakładzie poprawczym a warunki zakładu karnego są nieporównywalne, jednakże oba te środki nie polegają na niczym innym, jak na pozbawieniu wolności (por. art. 10 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 r., Dz. U. Nr 35, poz. 228 i art. 10 § 2 kodeksu karnego z 1997 r., Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.). Polski system resocjalizacji nieletnich, jak wskazano wyżej, pozostaje pod wpływem modelu opiekuńczego. Prace nad ustawą – Prawo Nieletnich pozostają od wielu lat w sferze projektów (A. Gaberle, 2008, s. 5–18). Krytyczne analizy funkcjonowania polskiego systemu resocjalizacji nieletnich podnoszą najczęściej niską efektywność poszczególnych instytucji resocjalizacyjnych, brak rzetelnej diagnozy nieletnich już na jak najwcześniejszym etapie rozwoju oraz dysfunkcjonalność opieki następczej i brak warunków readaptacji społecznej po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych (por. np. W. Ambrozik, 2009, s. 11). Tymczasem analiza literatury przedmiotu prowadzi Autorkę niniejszego artykułu do konkluzji, że zarzuty te są wysuwane w prawie każdym kraju europejskim. Wszędzie bowiem system profilaktyczno-resocjalizacyjny nakierowany na zapobieganie przestępczości nieletnich boryka się z problemami finansowymi, z niedostateczną liczbą miejsc w placówkach resocjalizacyjnych, z brakiem placówek specjalistycznych czy trudnościami w organizowaniu opieki następczej w ramach procesu readaptacji społecznej nieletnich. I wszędzie jest tak, że kontekst kulturowy, tradycja prawna, ale i uwarunkowania polityczne mają wpływ na podejście do nieletnich, ich ochronę, zapobieganie ich marginalizacji i przestępczości. Warto postawić pytanie, w jakim stopniu wymienione wyżej czynniki nie odpowiadają za opór wobec zmian w polskim podejściu do spraw nieletnich, czy nie promują podejścia zachowawczego, zamykając się przed wpływami światowymi.

Bibliografia

W. Ambrozik, Problemy readaptacji społecznej nieletnich wychowanków zakładów poprawczych, (w:) Przygotowanie nieletnich przebywających w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich do integracji zawodowej

i społecznej. Podsumowanie cyklu trzech konferencji zrealizowanych w Poznaniu (8 października 2009 r.), w Krakowie (13 października 2009 r.) i w Warszawie (15 października 2009 r.) w ramach projektu „Konferencja przedstawicieli zakładów dla nieletnich, instytucji rynku pracy, pomocy społecznej i partnerów społeczno-gospodarczych nt. przygotowania nieletnich do integracji zawodowej i społecznej”, Warszawa 2009, Wydawnictwo MS, s. 11.

K. Biel, *Zła resocjalizacja czy resocjalizacja zła*, (w:) K. Biel, Sztuka M. (red.), *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, Wydawnictwo WAM i WSFP Ignatianum, Kraków 2010, s. 133–160.

R. Canton, D. Hancock (red.), *Dictionary of Probation and Offender Management*, Uffculme, Willan Publishing, Devon 2007, s. 1; <http://site.ebrary.com/lib/mickiewicz/Doc?id=10306143&ppg=1>, dostęp z dnia 13 grudnia 2010 r.

M. Cavadino, J. Dignan, *The Penal system: An introduction*, 4th ed: London, Sage Publication 2007, s. 47 i n.

H. Cornel, Kawamura-Reindl, B. Maelicke, B.-R. Sonnen (red.), *Resozialisierung*, Nomos, Baden-Baden 2008, s. 27–50.

J. Dignan, *England and Wales*, (w:) F. Dünkel, J. Grzywa, P. Horsfield, I. Pruin, *Juvenile Justice Systems in Europe. Current Situation and Reform Developments*, Mönchengladbach 2010, Forum Verlag Godesberg, s. 357–398.

F. Dünkel, *Juvenile Justice in Europe – Reform Developments in the Light of International Human Rights Standards*, Ernst Moritz Arndt University of Greifswald, Department of Criminology 2010; www.politika.lv/index.php?f=161, s. 27 i n., dostęp z dnia 12 czerwca 2011 r.

F. Dünkel, A. Baechtold, D. Van Zyl-Smit, *Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych*, *Archiwum Kryminologii* 2009, t. XXXI, s. 35–59.

F. Dünkel, B. Geng, W. Kirstein, *Soziale Trainingkurse und andere neue ambulante Massnahmen nach dem JGG in Deutschland*, BundesJustizministerium Verlag, Bonn 1998.

F. Dünkel, J. Junger-Tass, *Reforming juvenile justice*, Springer, Dordrecht–Heidelberg–London–New York 2009, s. 4 i 116–223.

A. Gaberle, *Projekt ustawy – Prawo nieletnich: krok wstecz*, *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 2008, nr 58, s. 5–18.

A. Gaberle, *Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe)*, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 307.

A. Gaberle, *Kontynuacja i zmiana. O projekcie kodeksu nieletnich*, *Państwo i Prawo* 2004, nr 4, s. 5–18.

Y. Jewkes, J. Bennett (red.), *Dictionary of Prisons and Punishment*, Uffculme, Devon, GBR: Willan Publishing 2007; <http://site.ebrary.com/lib/mickiewicz/Doc?id=10305892&ppg=36>, dostęp z dnia 12 listopada 2010 r.

J. Junger-Tass, S. H. Decker, *International Handbok of Juvenile Justice*, Springer 2006, s. 505–522.

V. Konarska-Wrzosek, Problem potrzeby i celowości zmiany zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 351.

J. Kusztal, Badania porównawcze w pedagogice resocjalizacyjnej – poszukiwanie koncepcji badawczej, *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN* 2010, t. LXIII, Kraków, s. 39–52.

J. Kusztal, Pedagogiczne ramy działań pomocowych służb społecznych na rzecz osób i grup marginalizowanych. Zasada podmiotowości, praca niepublikowana 2009, s. 5.

A. Marek, Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 386.

I. Pruin, The scope of juvenile systems in Europe, (w:) F. Dünkel, J. Grzywa, P. Horsfield, I. Pruin, *Juvenile Justice Systems in Europe. Current Situation and Reform Developments*, Forum Verlag Godesberg, Mönchengladbach 2010, s. 1519–1523.

L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2000, s. 318–319.

B. Stańdo-Kawecka, Zapobieganie przestępczości nieletnich w świetle evidence based Policy, (w:) P. Hofmański, S. Waltoś, (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2009.

B. Stańdo-Kawecka, Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach nieletnich, (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 279–293.

B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, Wydawnictwo Wolters Kluwer.

B. Stańdo-Kawecka, Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw, *Archiwum Kryminologii* 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 417–430.

P. Stępnik, *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki*, (w:) B. Hołyst, W. Ambroziak, P. Stępnik (red.), *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001.

P. Stępnik, Kryzys resocjalizacji penitencjarnej a praca socjalna, *Przeгляд Więziennictwa Polskiego* 2004, nr 44–45, s. 29–41.

L. Tyszkiewicz, Spór wokół resocjalizacja i pracy socjalnej w polskiej polityce kryminalnej, (w:) W. Ambroziak, P. Stępnik (red.), *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej*, Warszawa–Poznań–Kalisz 2004.